પ્રકરણ ૭

ભારતના સાંસ્કૃતિક મૂળ

જેની ચોરી કરી શકાતી નથી; જેને કોઇ શાસક છીનવી ન શકે; જે બોજ નથી કારણ કે તેનું પોતાનું કોઇ વજન નથી; જેનો ઉપયોગ માત્ર દરરોજ વધે છે - આ સૌથી મોટી સંપત્તિ છે, સાચા જ્ઞાનની સંપત્તિ છે.

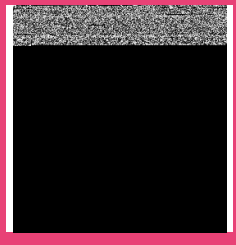
-સુભાષિતા (નીતિશતકા)

એક ઋષિ (હમ્પી, કર્ણાટક) બુદ્ધ (ભૂતાન), મહાવીર (બિહાર)

© NCERT not to be republished

મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો

1. *વેદ શું છે? તેમનો સંદેશ શું છે?*
2. *પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દી પૂર્વે ભારતમાં કઇ નવી ફિલસૂફી/ વિચારધારાઓ ઉભરી આવી? તેમના મૂળભૂત સિધ્ધાંતો શું છે?*
3. *ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લોક અને આદિવાસી પરંપરાઓનું શું યોગદાન રહ્યું છે?*

આધ્યાત્મિક: આત્મા અથવા આત્મા સાથે સંબંધિત છે (સંસ્કૃત અને ઘણી ભારતીય ભાષાઓમાં). આધ્યાત્મિકતા એ આપણા વર્તમાન વ્યક્તિત્વની પેલે પારના ઊંડા અથવા ઉચ્ચતર પરિમાણની શોધ છે.

મુમુક્ષુ :
કોઈક કે જે આ વિશ્વના સત્યોને શોધે છે.આ ઋષિ, સંત, યોગી, દાર્શનિક વગેરે હોઈ શકે છે..

ભારતીય સંસ્કૃતિ, કોઈપણ અંદાજ મુજબ, અનેક હજાર વર્ષ જૂની છે. એક પ્રાચીન વૃક્ષની જેમ, તેના ઘણા મૂળ અને ઘણી શાખાઓ છે. મૂળ એક સામાન્ય થડને પોષણ આપે છે. આ થડમાંથી અસંખ્ય શાખાઓ નીકળે છે, જે ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ પાસાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જોકે એક સામાન્ય થડ દ્વારા જોડાયેલી છે.

તેની કેટલીક શાખાઓ કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દવા, ધર્મ, શાસન, માર્શલ આર્ટ્સ વગેરે છે. કેટલાક ફિલસૂફીઓ પણ છે, જેના દ્વારા આપણે વિચારકો અથવા આધ્યાત્મિક સાધકોના જૂથનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ જેમના માનવ જીવન, વિશ્વ વગેરે વિશે સમાન વિચારો છે.

ઘણા પુરાતત્વવિદો અને વિદ્વાનોએ નિર્દેશ કર્યો છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના કેટલાક મૂળ સિંધુ અથવા હડપ્પા અથવા સિંધુ-સરસ્વતી સંસ્કૃતિ (જેનો આપણે પ્રકરણ ૬ માં અભ્યાસ કર્યો છે) સુધી જાય છે. પાછળથી, સમય જતાં, ભારતમાં સેંકડો પ્રકારના જીવન દર્શનનો ઉદય થયો. આપણે અહીં કેટલાક પ્રારંભિક દર્શનોની ચર્ચા કરીશું જેણે ભારતને એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા રાષ્ટ્ર તરીકે આકાર આપ્યો છે. ફક્ત આ અને તેમના મૂળને સમજીને, આપણે 'ભારત એટલે કે ભારત' ને સારી રીતે સમજી શકીશું.

વેદો અને વૈદિક સંસ્કૃતિ

અ . વેદો શું છે?

"વેદ" વેદ શબ્દ "વિદ્" પરથી આવ્યોછે, જેનો અર્થ છે "જ્ઞાન" (જેમ કે વિદ્યા). આપણે અગાઉના અધ્યાયોમાં ઋગ્વેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હકીકતમાં ચાર વેદ છે – ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. આ વેદો ભારતના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો છે અને વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એક ગણાય છે.

વેદોમાં હજારો સ્તોત્રો (કવિતાઓ અને ગીતોના રૂપમાં પ્રાર્થના) છે. આ લેખિત સ્વરૂપમાં નહોતા, પરંતુ મૌખિક રીતે સંભળાવવામાં આવતા હતા. આ સ્તોત્રો સપ્ત સિંધુ ક્ષેત્રમાં રચાયા હતા (જેના વિશે આપણે પ્રકરણ 5 માં વાંચ્યું છે). આ ચાર ગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ, ઋગ્વેદ, ક્યારે રચાયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. નિષ્ણાતોએ તેમની રચના પાંચમી થી બીજી સહસ્ત્રાબ્દી બી.સી.ઈ. સુધીની ગણાવી છે. તે વચ્ચે

© NCERT not to be republished

કરવાનો પ્રસ્તાવ છે. આમ, આ ગ્રંથોને ૧૦૦ થી ૨૦૦ પેઢીઓ સુધી સઘન તાલીમ દ્વારા યાદ રાખવામાં આવ્યા અને કોઈ નોંધપાત્ર ફેરફાર વિના મૌખિક રીતે પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા.

યુનેસ્કો: યુનેસ્કો એટલે 'યુનાઇટેડ નેશન્સ એજ્યુકેશનલ, સાયન્ટિફિક એન્ડ કલ્ચરલ ઓર્ગેનાઇઝેશન'. તે શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ મારફતે લોકો અને દેશો વચ્ચે સંવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ચૂકશો નહિ

હજારો વર્ષોમાં વૈદિક ગ્રંથના આ વ્યવસ્થિત પ્રસારણને યુનેસ્કો દ્વારા ૨૦૦૮માં 'માનવતાના મૌખિક અને અમૂર્ત વારસાની અનન્ય શ્રેણી' તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી.

વૈદિક ઋચાઓની રચના ઋષિઓ (કવિ) અને ઋષિકાઓ (કવયિત્રીઓ) દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં કરવામાં આવી હતી. આ ઋચાઓ અનેક દેવતાઓ (દેવતા અને દેવીઓ) જેમ કે - ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, મિત્ર, સરસ્વતી, ઉષા અને અન્યને કાવ્યરૂપે સંબોધિત કરતી હતી. આ દ્રષ્ટાઓ સાથે મળીને દેવતાઓએ માનવ જીવન અને બ્રહ્માંડમાં ઋત અથવા સત્ય અને ક્રમ જાળવ્યો હતો.

બ્રહ્માંડ:
વિશ્વ અથવા બ્રહ્માંડની સુસંગત અને સંતુલિત સંરચના.

આદ્ય ઋષિઓ અને ઋષિકાઓએ દેવતાઓ અને દેવીઓને જુદા ન માનતા, પરંતુ એકજ ગણાવ્યા. જેમ કે એક પ્રસિદ્ધ ઋચામાં કહેવામાં આવ્યું છે -

एकम् सत् विप्रा बहुधा वदन्ति...

અર્થાત

એક જ અંતિમ સત્ય છે, પરંતુ ઋષિઓ તેને અનેક નામો આપે છે.

આ વિશ્વ દર્શનમાં કેટલીક માન્યતાઓ ખાસ કરીને મહત્વની હતી જે 'સત્ય'થી શરૂ થઇ હતી, જે ભગવાનનું બીજું નામ હતું. ઋગ્વેદના અંતિમ મંત્રોમાં લોકો વચ્ચે એકતાનું પણ આહ્વાન કરવામાં આવ્યું છે.

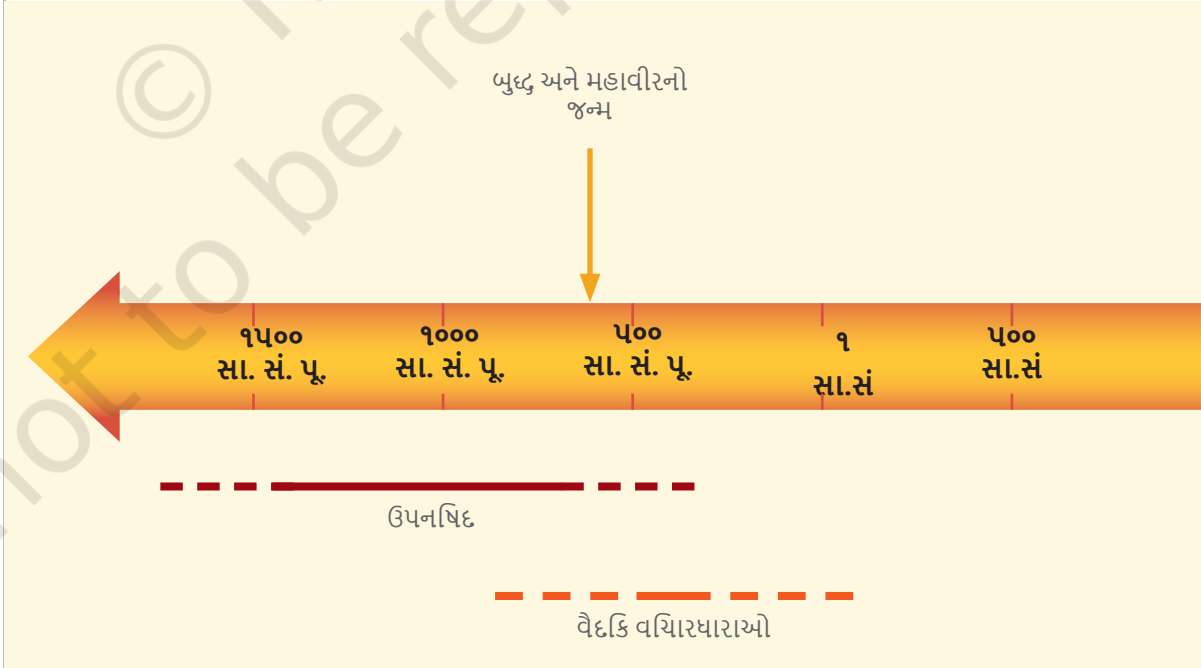
વિશ્વદૃષ્ટિ : વિશ્વનો એક નિશ્ચિત દર્શન અથવા સમજ, તેનો ઉદ્ભવ અથવા તેની કાર્યપ્રણાળી.

© NCERT not to be republished

ચાલો આપણે સાથે ચાલીએ, સાથે બોલીએ, આપણા મનને એક થવા દો, આપણા વિચારો એક થવા દો... આપણો હેતુ એક થવા દો, આપણા હૃદયને એક થવા દો... આપણા વિચારો એક થવા દો, જેથી દરેક સંમત થાય.

બ. વૈદિક સમાજ

પ્રારંભિક વૈદિક સમાજ વિવિધ જન (અથવા લોકોના મોટા સમૂહ) માં રચાયેલ હતો. ऋग्વેદમાં આવા ૩૦થી વધુ જનોની યાદી આપવામાં આવી છે, જેમ કે - ભરત, પુરુ, કુરૂ, યદુ, તુર્વશ વગેરે. દરેક જ્ઞાતા ઉપખંડના ઉત્તર-પશ્ચિમી ભાગના વિશેષ વિસ્તારમાં જોડાયેલ હતો.હતો.

© NCERT not to be republished

આ વ્યક્તિઓ એ તેમના સમાજનું સંચાલન કેવી રીતે કર્યું તે વિશે વધુ જાણકારી નથી. વેદો આપણને માત્ર રૂઝા (રાજા કે શાસક), સભા અને સમિતિ જેવા શબ્દો દ્વારા થોડીક કડીઓ આપે છે, જે બંને સામૂહિક મેળાવડા અથવા સભાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

વૈદિક ગ્રંથોમાં ઘણા વ્યવસાયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે ખેડૂત, વણકર, કુંભાર, શિલ્પકાર, સુથાર, ઉપચારક, નૃત્યાંગના, વાળંદ, પાદરી વગેરે.

ઉપચારક: જે વ્યક્તિ રોગોને દૂર કરવા અથવા મટાડવા માટે પરંપરાગત પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

ચાલો શોધીએ

શું તમે જાણો છો કે તે સમાજને શું કહે છે, જ્યાં લોકો પોતાના નેતા નું પસંદગી કરે છે? તમારા મત અનુસાર લોકોને એવી પરિસ્થિતિમાંથી કેવી રીતે ફાયદો થાય છે? જો તેઓ પોતાના દ્વારા ન પસંદ કરેલા નેતાની અધીન રહે છે, તો શું થઇ શકે છે? (સૂચન – 'શાસન અને લોકતંત્ર' વિષયમાં તમે અગાઉ જે વાંચ્યું છે, તે પર વિચારો.) તમારા વિચારો ૧૦૦-૧૫૦ શબ્દોમાં લખો.

ક . વૈદિક દર્શન

વૈદિક વૈદિક સંસ્કૃતિમાં, ઘણા ધાર્મિક વિધિઓ (યજ્ઞો વગેરે) વિકસિત થયા જે વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક લાભ અને કલ્યાણ માટે વિવિધ દેવતાઓ (દેવતાઓ અને દેવીઓ) ને સમર્પિત અથવા નિર્દેશિત હતા. દૈનિક ધાર્મિક વિધિઓમાં ફક્ત અગ્નિ (અગ્નિ સાથે સંકળાયેલા દેવ) ને પ્રાર્થના અને અર્પણનો સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ સમય જતાં આ ધાર્મિક વિધિઓ વધુ જટિલ બની ગઇ.

ઉપનિષદો વૈદિક ખ્યાલો પર આધારિત છે અને પુનર્જન્મ (પુનરાવર્તિત જન્મ) અને કર્મ (આપણી ક્રિયાઓ અને તેમના પરિણામો) જેવા કેટલાક નવા ખ્યાલો રજૂ કરે છે. વેદાંત તરીકે ઓળખાતી ફિલસૂફી અનુસાર, બધું - માનવ જીવન, પ્રકૃતિ અને બ્રહ્માંડ - એક દૈવી અસ્તિત્વ છે જેને 'બ્રહ્મ' (આ ભગવાન બ્રહ્માથી અલગ છે) અથવા ક્યારેક ફક્ત 'વેદાંત' કહેવાય છે. તેને 'તત્' કહેવામાં આવે છે. આ વાત બે પ્રખ્યાત મંત્રોમાં સરળ પણ ઊંડાણપૂર્વક વ્યક્ત કરવામાં આવી છે -

ઉપનિષદોમાં પણ આત્મન અથવા સ્વની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જે

© NCERT not to be republished

अहम् ब्रह्मास्मि"હું બ્રહ્મ છું"(અર્થાત , હું દિવ્ય છું)
तत् त्वम् असि..."તમે એ જ બ્રહ્મ છો"

દરેક જીવમાં વસે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. આના અનુસાર આ જગતમાં બધું જ પરસ્પર જોડાયેલું છે અને એકમેક પર આધાર રાખે છે. તેમાં એક મહત્વપૂર્ણ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જે "सर्वे भवन्तु सुखिनः" અથવા "બધા જીવ સુખી રહે" સાથે શરૂ થાય છે અને બધાના રોગ અને દુઃખથી મુક્તિ માટે કામના કરે છે.છે.

ચાલો વિચારીએ

શું તમે આ મહત્વપૂર્ણ બોધ આપતી અન્ય કોઇ વાર્તાઓ સાંભળી કે વાંચી છે? તમે તેની પાસેથી કયા મૂલ્યો શીખ્યા?

ચેતના:

જાગૃત રહેવાની ગુણવત્તા અથવા સ્થિતિ, ઉદાહરણ તરીકે પોતાના વિશે જાગૃત રહેવું.

પ્રથમ સહસ્ત્રશતાબ્દી ઇ.સ.પૂર્વના આરંભમાં વેદોથી કેટલાક અન્ય દર્શનોનો વિકાસ થયો. તેમાંના એક યોગ હતો,જેમાં વ્યક્તિની ચેતનામાં બ્રહ્મના આત્મબોધને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને વિવિધ પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં આવી.આ તમામ દર્શનોના સંયોજનથી કેટલાક મૌલિક વિચારો ઊભા થયા, જેને આપણે આજે 'હિન્દૂ દર્શન' તરીકે ઓળખીએ છીએ.

ગઈ.

બૌદ્ધ મત

અન્ય કેટલાક દર્શનો પણ ઉદ્ભવ્યા, જેમણે વેદોના પ્રભુત્વને સ્વીકાર્યું નહીં અને પોતાની અલગ પદ્ધતિ વિકસાવી. તેમાંથી એક બૌદ્ધ ધર્મ છે.

આશરે અઢી હજાર વર્ષ પહેલા રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ ગૌતમનો જન્મ લુમ્બિની (વર્તમાન નેપાળમાં) થયો હતો. તેમના જન્મના સમય વિશે વિદ્વાનોમાં

© NCERT not to be republished

ઉપનિષદની ઘણી વાર્તાઓ આપણને પ્રશ્નો પૂછવાનું મહત્વ જણાવે છે. શું આ પ્રશ્નો સ્ત્રી, પુરુષ અથવા બાળક દ્વારા પૂછવામાં આવે છે.

શ્વેતકેતુ અને યથાર્થબોધનું બીજ *(છાંદોગ્ય ઉપનિષદ)*

ઋષિ ઉદ્દાલક આરુણીએ તેમના પુત્ર શ્વેતકેતુને વેદોનો અભ્યાસ કરવા ગુરુકુળમાં મોકલ્યો. જ્યારે શ્વેતકેતુ ૧૨ વર્ષ પછી પાછો ફર્યો ત્યારે તેના પિતાને સમજાયું કે તે તેના જ્ઞાનને કારણે ખૂબ જ ઘમંડી બની ગયો છે. તેથી, ઉદ્દાલકાએ બ્રહ્માના સ્વભાવ પરના તેમના જ્ઞાનને ચકાસવા માટે પ્રશ્નો પૂછ્યા, જેનો શ્વેતકેતુ જવાબ આપી શક્યો નહીં.

ઉદ્દાલકાએ તેમને સમજાવ્યું કે કેવી રીતે બ્રહ્મ અદ્રશ્ય હોવા છતાં સર્વવ્યાપી છે, જેમ જેમ વડના ફળનું બીજ ખોલવામાં આવે ત્યારે ખાલી દેખાય છે, પરંતુ તેની અંદર વટવૃક્ષનું ભાવિ સ્વરૂપ હોય છે અથવા તે એક જ પ્રકારની માટીમાંથી બને છે પ્રકારના વાસણો બનાવી શકાય છે, તેવી જ રીતે આપણી આસપાસ જે પણ છે તે એક જ તત્વ – બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેમણે તેમના ઉપદેશને એમ કહીને સમાપ્ત કર્યું, "આ સૂક્ષ્મ તત્વ બધામાં વ્યાપેલું છે... શ્વેતકેતુ, તમે સમાન છો."

નચિકેતા અને તેની જ્ઞાનની પિપાસા *(કથોપનિષદ)*

એકવાર એક યજ્ઞ વખતે એક માણસ પોતાની બધી સંપત્તિ દાન કરી રહ્યો હતો. તેમના પુત્ર નચિકેતાએ તેમને પૂછ્યું કે તે કયા દેવતાને અર્પણ કરશે? જ્યારે નચિકેતાએ આ જ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછ્યો ત્યારે પિતા ગુસ્સે થયા અને જવાબ આપ્યો, "હું તમને મૃત્યુના દેવતા યમને અર્પણ કરું છું.

© NCERT not to be republished

આ પછી નચિકેતા યમલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું. લાંબી રાહ પછી તેઓ સૌથી શક્તિશાળી ભગવાનને મળ્યા. તેના મનમાં એક પ્રશ્ન હતો, "શરીરના મૃત્યુ પછી શું થાય છે?" પહેલા તો યમે બાળકના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું ટાળવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ નચિકેતાના સતત આગ્રહને લીધે, યમદેવ આખરે પ્રસન્ન થયા અને તેમને આત્મા વિશે સમજાવ્યું જે તમામ જીવોમાં સહજ છે. એનો જન્મ કે મૃત્યુ નથી; તે અમર છે. આ ગહન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી, નચિકેતા તેમના પિતા પાસે પાછા ફર્યા જેમણે તેમને આનંદથી આવકાર્યા.

ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્ક્યનું શાસ્ત્રાર્થ

(બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)

એકવાર વિદ્વાન રાજા જનકે દાર્શનિક ચર્ચાના વિજેતા માટે ઇનામની જાહેરાત કરી. યાજ્ઞવલ્ક્ય નામના પ્રસિદ્ધ ઋષિ રાજદરબારમાં આવ્યા અને ગાર્ગી (એક ઋષિ) તેમને પ્રશ્નો પૂછે તે પહેલાં ઘણા વિદ્વાનોને હરાવ્યા. આ પછી ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્યને વિશ્વની પ્રકૃતિ પર ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા અને અંતે બ્રહ્માની પ્રકૃતિ પર પણ પ્રશ્નો પૂછ્યા. પછી યાજ્ઞવલ્ક્યએ તેમને વધુ પ્રશ્નો પૂછવાની મનાઇ કરી. જો કે થોડા સમય પછી ગાર્ગીએ ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો, તો યાજ્ઞવલ્ક્યએ સમજાવ્યું કે બ્રહ્મા વિશ્વ, ઋતુઓ, નદીઓ અને બીજું બધું કેવી રીતે બનાવે છે.

© NCERT not to be republished

સર્વસંમતિ નથી. પ્રકરણ -૪માં અમે ૫૬૦ ઇસ.પૂર્વ ને તેમનો અંદાજિત જન્મ વર્ષ માન્યું છે.આથી આપણી આ વાર્તા આગળ કોઇપણ પ્રકારે પ્રભાવિત થશે નહીં.

કથા અનુસાર, સિધ્દાર્થ ગૌતમ રાજમહેલમાં એક સુરક્ષિત વાતાવરણમાં મોટા થયા. એક દિવસ, ૨૯ વર્ષની ઉંમરે તેમણે રથ પર બેસીને નગરમાં ફરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી અને તે સમયે તેમણે પોતાના જીવનમાં પહેલીવાર એક વૃધ્દ, એક રોગી અને એક શવને જોયું. તેમણે એક સન્યાસીને પણ જોયો, જે પ્રસન્ન અને શાંત લાગતો હતો. આ બધાનો અનુભવ કર્યા બાદ સિધ્દાર્થે પોતાના રાજકીય જીવન, પોતાની પત્ની અને પુત્રને ત્યાગવાનું વિચાર્યું. એક સન્યાસીની જેમ પગપાળા ચાલતા અને અન્ય સન્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને મળતા તેમણે માનવ જીવનમાં દુઃખોના મૂળ કારણને શોધ્યું. બોધગયા (વર્તમાન બિહાર)માં એક પીપળના વૃક્ષ નીચે કેટલાક દિવસો સુધી ધ્યાનરત રહ્યા બાદ તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.કરી.

તપસ્વીઃ
એવી વ્યક્તિ જે સખત શિસ્તમાં સામેલ થાય છે ઉચ્ચતર ચેતનાની પ્રાપ્તિ કરો.

આસક્તિઃ
સામાન્ય રીતે લાગણી કે ટેવ દ્વારા કોઇ વ્યક્તિ કે વસ્તુ સાથે સંબંધ બાંધવાની શરત.

તેમને સમજાયું કે 'અવિધા' (અજ્ઞાન) અને 'મોહ' (આસક્તિ) માનવ દુઃખના સ્ત્રોત છે અને તેમણે આ બંને કારણોને દૂર કરવા માટે એક પધ્દતિ શોધી કાઢી. આ પછી, સિધ્દાર્થ બુધ્દ તરીકે જાણીતા થયા, જેનો અર્થ 'પ્રબુધ્દ' અથવા 'જાગૃત' વ્યક્તિ થાય છે.

બુધ્દે પોતાના પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમના ઉપદેશોમાં 'અહિંસા'નો વિચાર સમાયેલો છે, જેનો મૂળભૂત અર્થ છે - નુકસાન ન કરવું કે નુકસાન ન પહોંચાડવું. તેમણે ભક્તિ સાથે આંતરિક શિસ્ત પર પણ ભાર મૂક્યો. આ વાત તેમના નીચેના શબ્દોમાં સરળ રીતે સમજાવવામાં આવી છે.

© NCERT not to be republished

"પાણીથી માણસ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી, જ્યારે ઘણા લોકો અહીં (પવિત્ર નદીમાં) સ્નાન કરે છે. પરંતુ જે માણસમાં સત્ય અને ધર્મ વસે છે, તે જ સાચે શુદ્ધ છે."
"યુદ્ધના મેદાનમાં હજારો લોકો પર હજારો વખત વિજય મેળવવાની તુલનામાં પોતે પર વિજય મેળવવું વધુ મોટી સિદ્ધિ છે."

સાધુ:
એક માણસ જે, વિશ્વના સામાન્ય જીવનનો ત્યાગ કરીને, સમર્પિત કરે છે પોતે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ પ્રયાણ કરે છે. સાધુ સામાન્ય રીતે પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે, એટલે કે, શિસ્તબદ્ધ જીવન માટે કડક નિયમોનું પાલન કરવા માટે પોતાને પ્રતિબદ્ધ કરે છે.

સાધ્વી :
સાધુની સમકક્ષ સ્ત્રી.

બુદ્ધે સંઘની સ્થાપના કરી, જે સાધુઓ (પછીથી સાધ્વીઓ)નો સમુદાય હતો જેમણે બુદ્ધના ઉપદેશોનું પાલન અને પ્રચાર કરવા માટે પોતાને સમર્પિત કર્યા. તેમનો ભારત અને સમગ્ર એશિયા પર ઊંડો પ્રભાવ હતો જેને યાદ રાખી શકાય છે. આપણે અહીંથી આગળ વાંચીશું. આ અસર આજે પણ અનુભવાય છે

લગભગ 1,800 વર્ષ જૂની આ પથ્થરની તકતી બુદ્ધના ઉપદેશને દર્શાવે છે.

ચાલો શોધીએ

→ ઉપરોક્ત કાર્યમાં બુદ્ધને કેવી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેની ચર્ચા કરો.

→ શું તમે ભારતના કેટલાક રાજ્યો અથવા કેટલાક અન્ય દેશોના નામ આપી શકો છો જ્યાં આજે પણ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રબળ વિશ્વાસ છે? વિશ્વના નકશા પર આ સ્થાનોને ચિહ્નિત કરવાનો પ્રયાસ કરો.

જૈન મત

જૈન ધર્મ જૈન ધર્મ એ એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ દર્શન છે જે તે જ સમયે લોકપ્રિય બન્યું, જોકે તેને વધુ પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. સિદ્ધાર્થ ગૌતમની જેમ, રાજકુમાર વર્ધમાનનો જન્મ પણ છઠ્ઠી સદી બીસીઇમાં થયો હતો. શરૂઆતમાં તે વૈશાલી શહેર (હાલમાં બિહારમાં) નજીક બન્યું હતું. તેમણે ૩૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાનું ઘર છોડીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શોધ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે તપસ્વી જીવનના શિસ્તનું પાલન કર્યું અને ૧૨ વર્ષ પછી, તેમણે 'અનંત' જ્ઞાન અથવા પરમ શાણપણ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ 'મહાવીર' અથવા 'મહાનાયક' તરીકે જાણીતા થયા અને તેમણે પોતાના પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું.

મહાવીર વર્ધમાનનું એક પરંપરાગત ચિત્ર

ચૂકશો નહિ

'જૈન' કે જૈન શબ્દ જીના પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ 'વિજેતા' એવો થાય છે. આ પ્રદેશ અથવા દુશ્મનોના વિજયનો ઉલ્લેખ કરતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાનતા અને જોડાણોના વિજયનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુધી પહોંચી શકાય.

જૈન ઉપદેશોમાં અહિંસા, એનેકંતાવદા અને અપરિગ્રહનો સમાવેશ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ અને વેદાન્તિક વિચારધારા સાથે મહદ્ અંશે વહેંચાયેલા આ વિચારો કેન્દ્રીય છે

જૈન ધર્મના ઉપદેશોમાં અહિંસા, 'અનેકાંતવાદ' અને 'અપરિગ્રહ'નો સમાવેશ થાય છે. આ વિચારો મોટાભાગે બૌદ્ધ અને વેદાંતિક ફિલસૂફીના વિચારોને

> "શ્વાસ લેતા તમામ જીવંત, હાજર, જીવીત અને સંવેદનશીલ જીવોને મારવા ન જોઈએ, ન તો તેમની સાથે હિંસા કરવી જોઈએ, ન દુર્વ્યવહાર કરવો જોઈએ, ન તો ત્રાસ આપવો જોઈએ અને ન તો દૂર હટાવવું જોઈએ."

શેર કરે છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્રમાં છે. આમાંના પહેલા વિચારોને મહાવીરના આ વિધાન દ્વારા સમજાવી શકાય છે -

ચાલો છેલ્લી બે વાતોને સરળ શબ્દોમાં સમજીએ -

- અનેકાંતવાદનો અર્થ 'માત્ર એક' બાજુ કે દૃષ્ટિકોણ નથી. એટલે કે, સત્યના ઘણા પાસા છે અને તેને ફક્ત એક જ વિધાન દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાતુ નથી.
- અપરિગ્રહનો અર્થ 'સંગ્રહ ન કરવો' થાય છે. તે ભૌતિક વસ્તુઓથી દૂર રહેવાની અને જીવનની ફક્ત જરૂરી વસ્તુઓ સુધી જ પોતાને મર્યાદિત રાખવાની સલાહ આપે છે.

જૈન ધર્મ મનુષ્યોથી લઈને અદૃશ્ય જીવો સુધીના તમામ જીવંત પ્રાણીઓની પરસ્પર જોડાણ અને પરસ્પર નિર્ભરતા પર પણ ભાર મૂકે છે, કારણ કે તે બધા એકબીજાના પૂરક છે અને એકબીજા વિના ટકી શકતા નથી. પ્રકૃતિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ અને વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરતા વૈજ્ઞાનિકોએ આ ગહન સત્યની વારંવાર પુષ્ટિ કરી છે.

જાતક કથાઓ પેઢીઓથી ભારતીય બાળકો અને વયસ્કોને સમાન રીતે આનંદિત કરતી આવી છે. આ કથાઓ બુદ્ધના પૂર્વ જન્મોની વાર્તાઓ છે અને ખૂબ જ સરળ રીતે બૌદ્ધ આદર્શોને વ્યક્ત કરે છે.

એક પ્રસિદ્ધ કથામાં, બુદ્ધ વાંદરોના મોટા સમૂહના રાજા હતા. તેઓ એક વિશાળ વૃક્ષની નજીક રહેતા હતા, જેના પર મીઠા અને સુગંધિત ફળો લાગેલા હતા. વાંદર-રાજાના આદેશ છતાં કે તે વૃક્ષનું કોઇ પણ ફળ બીજા કોઇના હાથમાં ન જાય, એક દિવસ એક પકેલું ફળ નીચે નદીમાં પડી ગયું. પાણીના પ્રવાહ સાથે વહેતા તે ફળ જાળમાં ફસાઇ ગયું અને તેને રાજમહેલ લઇ જવામાં આવ્યું.

રાજા તે ફળના સ્વાદથી એટલા મોહિત થયા કે તેમણે પોતાના સૈનિકોને તે ફળના વૃક્ષને શોધી કાઢવા જણાવ્યું. લાંબા સમય સુધી શોધ્યા પછી તેમને તે વૃક્ષ મળી ગયું અને તેમણે જોયું કે વાંદરા તે ફળોની મજા લઇ રહ્યા હતા. સૈનિકોએ વાંદરાઓ પર આક્રમણ કર્યું.

વાંદરા-રાજા પાસે પોતાના વાંદરાઓને બચાવવા માટે માત્ર એક જ રસ્તો હતો – તેમને નદી પાર કરાવવા માટે મદદ કરવી. પરંતુ તે પોતે તે કરવાના સક્ષમ નહોતા. તે બધાથી મોટા હોવાથી, વાંદરા-રાજાએ નદીના બીજાને કિનારે એક વૃક્ષ પકડ્યું અને પોતાનું શરીર એક પુલ તરીકે બનાવ્યું. આ પ્રક્રિયામાં તેમનું શરીર ઘાયલ થયું અને અંતે તેમનો મૃત્યુ થયો.

રાજાએ થોડા અંતરેથી આ દૃશ્ય જોયું અને વાંદરા-રાજાના આ નિઃસ્વાર્થી બલિદાનથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા. તે પણ પોતાની પ્રજાની સાથે પોતાની ભૂમિકા પર વિચાર કરવા લાગ્યા.

વાનર-રાજની વાર્તા (ચિત્ર – મધ્યપ્રદેશ)

એક જૈન કથા

રોહિની ખૂબ જ કુશળ ચોર હતો, જેણે તેને પકડવાના તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ બનાવ્યા હતા. એકવાર, શહેરમાં જઇ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમણે અચાનક અજ્ઞાનતાના સામાન્ય જીવનમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે મહાવીરના ઉપદેશના કેટલાક વાક્યો સાંભળ્યા. રોહિની શહેરમાં પહોંચ્યા પછી, તેની ઓળખ થઇ અને તેની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેણે પોતાને એક સામાન્ય ખેડૂત ગણાવ્યો. એક મંત્રીએ ચતુરાઇથી તેને પોતાની ઓળખ જાહેર કરવા માટે મજબૂર કરવાની યોજના ઘડી, પરંતુ મહાવીરના શબ્દોને યાદ કરીને, રોહિણીને મંત્રીની યોજના સમજાઇ ગઇ અને પછીથી રોહિણીને તેનો ખૂબ પસ્તાવો થયો. તે મહાવીર પાસે ગયો અને તેણે પોતાના ગુનાઓ કબૂલ કર્યા. તેણે ચોરી કરેલા પૈસા પરત કર્યા અને તેના ગુનાઓ માટે માફી માંગી. તેઓ સાધુ બન્યા અને તેમના અત્યાર સુધીના ભ્રામક જીવનનો અહેસાસ થયો. ત્યારબાદ તેમણે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું આ વાર્તા યોગ્ય ક્રિયા અને યોગ્ય વિચારોનું મહત્વ દર્શાવે છે અને એ પણ જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિને જીવનમાં બીજી તક મળવી જોઇએ.

© NCERT not to be republished

ચાલો અન્વેષણ કરીએ

ઉપરોક્ત ભીંતચિત્ર (નવી દિલ્હીના એક જૈન મંદિરમાંથી)નું અવલોકન કરો. તેમાં શું ખાસ દેખાઇ રહ્યું છે? તેમાં શું સંદેશ છુપાયેલો છે?

ચાલો વિચારીએ

બૌદ્ધ મત અને જૈન મત બંનેમાં અહિંસાનો અર્થ માત્ર વ્યક્તિ અથવા જીવ પર શારીરિક હિંસા ન કરવો એટલો મર્યાદિત નથી. તેમાં વિચારોની હિંસાથી પણ સંયમ રાખવાનો ઉદ્દેશ્ય છે, જેમ કે કોઇની વિરુદ્ધ ખરાબ ભાવના ન રાખવી. જો આપણે સ્વને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળીએ, તો આપણે આપણા અંદર આવા નકારાત્મક વિચારો અનુભવી શકીએ છીએ, અને આપણે તે વિચારોને સકારાત્મક વિચારોમાં પરિવર્તિત કરવાની કળા શીખવી જોઇએ. ક્યારેક આ નકારાત્મક વિચારો આપણી જાત તરફ પણ નિર્દેશિત થઇ શકે છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ બંનેમાં, સાધુઓ અને ક્યારેક સાધ્વીઓ પણ દેશના દૂરના સ્થળોએ પ્રવાસ કરતા હતા અને તેમના ઉપદેશોનો ફેલાવો કરતા હતા. આમાંના કેટલાક લોકો અલગ અલગ જગ્યાએ ગયા અને નવા મઠો બનાવ્યા, જ્યારે કેટલાક લોકો પથ્થરની ગુફાઓમાં તપસ્વીનું જીવન જીવતા હતા. પુરાતત્વીય શોધમાં આ મઠોના કેટલાક અવશેષો મળી આવ્યા છે. ઘણી જગ્યાએ, પથ્થરની ગુફાઓમાં ત્યાં રહેતા અને પથ્થરના પલંગ પર સૂતા સાધુઓના નામ મળી આવ્યા છે.

© NCERT not to be republished

ઈ.સ. પૂર્વે6થી 10મી સદીની વચ્ચે ઇલોરા (મહારાષ્ટ્ર)માં ગુફાઓ ખડકમાં કપાઇ ગઇ હતી. કેટલીક ગુફાઓ હિન્દુ છે, તો કેટલીક બૌદ્ધ અને જૈન છે.

ચાલો વિચારીએ

અંગ્રેજી ભાષામાં હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન અને શીખ મતોને 'ધર્મ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અમે અહીં આ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી. અહીં તેને 'દર્શન' અથવા 'મત' અને (આ અધ્યાયમાં આગળ) 'વિશ્વાસ' કહીને ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. તેનો કારણ એ છે કે આ મતો અને દર્શનોના અનેક પાસાં છે, જેમનું આપણે આગળ અભ્યાસ કરીશું, જેમ કે તેમનું તત્ત્વચિંતનાત્મક પાસું, આધ્યાત્મિક પાસું, નૈતિક પાસું, સામાજિક પાસું, ધાર્મિક પાસું વગેરે. અનેક વિદ્વાનો માને છે કે અંગ્રેજીનું શબ્દ 'રિલિજન' ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં ખૂબ મર્યાદિત છે.

તે સમયે બીજા ઘણા મંતવ્યો પણ પ્રચલિત હતા. ઉદાહરણ તરીકે, આમાંથી એક 'ચાર્વાક' ફિલસૂફી છે જેને ક્યારેક 'લોકાયત' પણ કહેવામાં આવે છે. આ મુજબ, આ ભૌતિક જગત એકમાત્ર સત્ય છે અને તેથી મૃત્યુ પછીનું જીવન અશક્ય છે. એવું લાગે છે કે આ ફિલસૂફીને વધુ લોકપ્રિયતા મળી ન હતી અને સમય જતાં તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. અમે અહીં આનો ઉલ્લેખ એ બતાવવા માટે કરીએ છીએ કે બૌદ્ધિક અથવા આધ્યાત્મિક માન્યતા પ્રથાઓમાં વિશાળ વિવિધતા હતી અને લોકો તેમની પોતાની પસંદગી મુજબ તેને પસંદ કરવા માટે સ્વતંત્ર હતા.

© NCERT not to be republished

વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ફિલસૂફી વચ્ચે નોંધપાત્ર તફાવત હોવા છતાં, તેમની પાસે ધર્મ, કર્મ, પુનર્જન્મ, દુઃખ અને અજ્ઞાનના અંતની શોધ અને અન્ય ઘણા મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યો જેવા કેટલાક સમાન ખ્યાલો પણ હતા. હકીકતમાં, તે વૃક્ષનો થડ અથવા મૂળ ભાગ છે જેના ઉદાહરણથી આપણે આ પ્રકરણ શરૂ કર્યું છે.

લોક અને આદિવાસી મૂળ

આપણે અત્યાર સુધી જે સાંસ્કૃતિક મૂળનો અભ્યાસ કર્યો છે તેનું વર્ણન અનેક શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં પણ સમૃદ્ધ મૌખિક પરંપરાઓ રહી છે. આનો અર્થ એ છે કે ઉપદેશો અને પ્રથાઓ વિશેનું જ્ઞાન જે રોજિંદા વ્યવહાર દ્વારા પ્રસારિત થાય છે, લેખિત શાસ્ત્રો દ્વારા નહીં. આ વાત વેદોના સંદર્ભમાં પણ લાગુ પડે છે. આમાં, ઘણી લોક રિવાજો છે જે સામાન્ય લોકો દ્વારા ફેલાયેલી છે અને આદિવાસી પરંપરાઓ જે આદિવાસીઓ દ્વારા ફેલાયેલી છે.

જનજાતિ એટલે શું?

આ સામાજિક એકમની ઘણી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે. આજના સમયમાં માનવ વૈજ્ઞાનિકો (માનવ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારા વૈજ્ઞાનિકો) જનજાતિને તે પરિવાર અથવા વંશના જૂથ તરીકે માને છે, જે એક સામાન્ય ઉત્પત્તિ, સંસ્કૃતિ અને ભાષા વહેંચે છે; પરસ્પર નજીકના સંબંધો જાળવી રાખીને સમુદાયમાં રહે છે; જેમના એક મુખ્ય હોય છે અને તેમની પાસે પોતાની કોઈ ખાનગી મિલકત હોતી નથી.

આ જાણવું રસપ્રદ છે કે પ્રાચીન ભારતમાં 'જનજાતિ' માટે કોઈ શબ્દ ન હતો - જનજાતિઓ માત્ર જુદા જુદા 'જન' હતાં, જે ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં રહેતાં હતાં, જેમ કે જંગલ અથવા પહાડ. ભારતના બંધારણમાં અંગ્રેજીમાં તેમના માટે 'ટ્રાઇબ' અને 'ટ્રાઇબલ કમ્યુનિટી' અને હિન્દીમાં 'જનજાતિ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આધિકારિક આંકડા અનુસાર વર્ષ ૨૦૧૧માં ભારતના મોટાભાગના રાજ્યોમાં ૭૦૫ જનજાતિઓ વસવાટ કરતી હતી, જેમની સંખ્યા આશરે ૧૦૪ મિલિયન હતી - આ આસ્ટ્રેલિયા અને યુકેની કુલ વસતિ કરતા વધુ છે.

૧૯મી સદીમાં જનજાતિઓનો અભ્યાસ કરનારા માનવ વૈજ્ઞાનિકોએ તેમને સામાન્યપણે સભ્ય માનવોની તુલનામાં 'આદિમ' અથવા 'હીન' ગણાવ્યા હતા. જનજાતીય સમુદાયો અને તેમની સમૃદ્ધ તથા જટિલ સંસ્કૃતિઓના ઊંડા અભ્યાસ પછી આવા પક્ષપાતભર્યા વિચારોને મોટાભાગે નકારી કાઢવામાં આવ્યા છે.

© NCERT not to be republished

જેમ કે અમે આ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, લોક અને આદિવાસી પરંપરાઓ અને મુખ્ય વિચારો વચ્ચે સતત સંપર્ક થયો છે. બંને દિશામાં દેવી-દેવતાઓ, ધારણાઓ, દંતકથાઓ અને રીતિ-રિવાજોની આપલે થઈ છે. ઉદાહરણ તરીકે, પરંપરા મુજબ પુરી (ઓડિશા)ના ભગવાન જગન્નાથ મૂળરૂપે આદિવાસી દેવતા હતા. જે દેવીમાતાના વિવિધ રૂપોની પૂજા થાય છે તે માટે પણ આ જ વાત સાચી છે. બીજી તરફ, કેટલાક આદિવાસી સમુદાયોએ હિંદુ દેવતાઓને ઘણી પહેલાંથી સ્વીકારી લીધા હતા અને મહાભારત તથા રામાયણના તેમના પોતાના સ્વરૂપો છે – જેનો ઉલ્લેખ ભારતના પૂર્વોત્તર રાજ્યોથી લઈને તમિલનાડુ સુધી જોવા મળે છે.

આવા પરસ્પર સંપર્કો એટલા લાંબા સમયથી અને સહજ રીતે કેવી રીતે ચાલી રહ્યા છે? કારણ એ છે કે લોક પરંપરાઓ, આદિવાસી સમાજ અને હિંદુ માન્યતાઓમાં અનેક સમાન સંકલ્પનાઓ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ત્રણેયમાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો જેમ કે પર્વતો, નદીઓ, વૃક્ષો, છોડ, પ્રાણીઓ અને કેટલાક ખડકોને પણ પવિત્ર માનવામાં આવ્યા છે, કારણ કે એમા ચેતનાનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે. આદિવાસીઓ ઘણીવાર આ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોથી જોડાયેલા દેવતાઓની પૂજા કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તમિલનાડુના નીલગિરિ પર્વતમાં રહેતા ટોડા આદિવાસી સમાજના મતે આ પર્વતના 30થી વધુ શિખરો દેવતાઓના નિવાસસ્થાન છે. આ શિખરો એટલા પવિત્ર માનવામાં આવે છે કે ટોડા લોકો પોતાની આંગળીથી એ તરફ સંકેત પણ નથી કરતા.

દેવતાઓની આટલી વિવિધતા હોવા છતાં, હિંદુ ધર્મની જેમ ઘણી આદિવાસી પરંપરાઓમાં પણ ઊચ્ચતમ દેવત્વ અથવા પરમાત્માની કલ્પના છે. ઉદાહરણ તરીકે, અરૂણાચલ પ્રદેશની અનેક આદિવાસી જાતિઓ ડોનીપોલોની પૂજા કરે છે, જે સૂર્ય અને ચંદ્રના મિશ્ર સ્વરૂપ છે અને જેમને પરમાત્મા તરીકે

© NCERT not to be republished

માનવામાં આવે છે. મધ્ય ભારતમાં ખંડોબા ભગવાન સાથે આ જ પ્રકારનો ઉદાહરણ જોવા મળે છે. પૂર્વ ભારતમાં, મુંડા અને સાંતાલ આદિવાસીઓ દૈવી શક્તિઓ સાથે સિંગબોંગાની પૂજા કરે છે, જેમને તેઓ પરમેશ્વર માને છે અને જેમણે આ વિશ્વ રચ્યું છે.

ભારતીય સમાજશાસ્ત્રી આન્દ્રે બેટે આ પરિસ્થિતિનું વર્ણન આ રીતે કર્યું છે: "ભારતીય ઉપખંડમાં રહેતી હજારો જાતિઓ અને આદિવાસી સમાજે પ્રારંભિક સમયથી પરસ્પર ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ પર અસર કરી છે. આદિવાસી ધર્મો પર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવને વ્યાપકપણે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, પણ તે પણ સાચું છે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની રચનાના તબક્કામાં અને તેની વિકમમાં આદિવાસી માન્યતાઓનો પ્રભાવ રહ્યો છે."

આ લાંબા સમયના પરસ્પર સંપર્કનો પરિણામ પરસ્પર સમૃદ્ધિમાં દેખાઇ આવ્યો છે. આ રીતે લોક અને આદિવાસી માન્યતાઓ તથા પ્રથાઓ ભારતની સંસ્કૃતિના મૂળમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અમે આ વિષય પર વધુ વિસ્તૃત ચર્ચા આગળના પ્રકરણમાં કરશું.

આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં...

- ભારતના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ, વેદોએ અનેક દર્શનોને જન્મ આપ્યો છે, જેમાં વેદાંત અને યોગ મુખ્ય છે.
- બૌદ્ધ અને જૈન પંથ વેદોની અધિકાર ક્ષેત્રથી પર ગયા હતા અને તેમણે વિશિષ્ટ મૂલ્યો અને પ્રશ્નો પર ભાર મૂક્યો હતો.
- જોકે, આ પંથોના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ ભિન્ન હતા, તેમ છતાં તેમાં કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સંકલ્પનાઓ સમાન હતી. તેઓ દુખના કારણ અને અજ્ઞાનના નિવારણના ઉપાયો શોધવા માટે સતત પ્રયત્ન કરતા રહેતા.
- હજારો વર્ષોથી આદિવાસી માન્યતાઓ, પ્રથાઓ અને કળાઓનું હિંદુ દર્શન સાથે મિશ્રણ થતું આવ્યું છે. તેમના વચ્ચે સતત આપલે ચાલતું રહે છે. આદિવાસી માન્યતાઓમાં ભૂમિ અને તેની વિશિષ્ટતાઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે, જેમાં પ્રારંભે દેવતાનું એક ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ પણ માનવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્નો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પો

© NCERT not to be republished

1. જો તમે નચિકેતા હોત તો તમે યમ પાસે કયા પ્રશ્નો પૂછતા?
   તમારા પ્રશ્નો ૧૦૦-૧૫૦ શબ્દોમાં લખો.
2. બૌદ્ધ પંથના કેટલાક કેન્દ્રીય વિચારોને સમજો અને તેમની સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણીઓ લખો.
3. તેનો બુદ્ધના એ ઉદાહરણ પર ચર્ચા કરો જે આ રીતે છે:
   "જળથી વ્યકિત શુદ્ધ થઈ શકતો નથી, ભલે તે અહીં (પવિત્ર નદીમાં) કેટલા પણ વાર સ્નાન કરે."
   આનો અર્થ સમજાવવા માટે અને સત્યતાને નિશ્ચિત કરવા માટે ચર્ચા કરવી.
4. જૈન પંથના કેટલાક મુખ્ય વિચારોને સમજો અને તેમની ટિપ્પણીઓ લખો.
5. આન્દ્રે બેટેના કથન પર વિચાર-વિમર્શ કરો.(જુઓ પૃષ્ઠ 122).
6. તમારા વિસ્તારમાં લોકપ્રિય દેવી-દેવતાઓ અને તે જોડાયેલા તહેવારોની યાદી બનાવો.
7. વર્ગની પ્રવૃત્તિ તરીકે, તમારી જગ્યાની અથવા રાજ્યની બે-ત્રણ આદિવાસી સમુદાયો સાથે જોડાયેલી પરંપરાઓ અને માન્યતાઓ વિશે લેખન કરો.
   તેમના પરંપરા અને માન્યતા પ્રણાલીઓની યાદી બનાવો.

સાચું કે ખોટું

1. વૈદિક મંત્રોને તાડપત્રની પાંડુલિપિઓમાં લખવામાં આવ્યા છે.
2. વેદ ભારતના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે.
3. વૈદિક ઉક્તિ "એકમ સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ" બ્રહ્માંડની શક્તિઓની એકતા પર ભાર મૂકે છે.
4. બૌદ્ધ ધર્મ વેદોથી પણ વધુ પ્રાચીન છે.
5. જૈન પંથ બૌદ્ધ ધર્મની એક શાખા તરીકે વિકાસ પામ્યો.
6. બૌદ્ધ અને જૈન પંથ બંને શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વ અને તમામ જીવાત્માઓને નુકસાન ન પહોંચાડવા માટે પ્રયત્નશીલ છે.
7. આદિવાસી માન્યતાઓ આત્મા અને નાના દેવતાઓ સુધી મર્યાદિત છે.

વર્ગ ક્રિયા

1. મૃત્યુના દેવતા યમ સાથે એક નાનું નાટક ભજવો, જેની આસપાસ અનેક નચિકેતા લોકો તેને જીવન વિશે પ્રશ્નો પૂછે છે.

© NCERT not to be republished

વડનું વૃક્ષ પ્રકરણ ૭ અને ૮ ના વિષયો માટે એક યોગ્ય ઉદાહરણ છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. તેના ઊંડા મૂળ, વિશાળ થડ અને શાખાઓ બધી દિશામાં ફેલાયેલી હોવાથી, તે વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાય છે અને ઘણી સદીઓ સુધી ટકી રહે છે. તે વિવિધ પ્રકારના વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિને આશ્રય પૂરો પાડે છે, અને તેની શાખાઓ, જે થડ સાથે જોડાયેલી હોય છે, તેને નવા મૂળ બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. નિઃશંકપણે, આ વૃક્ષને હિન્દુ દર્શનશાસ્ત્ર અને બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે.